

Я.М. Романюк,
Перший заступник
Голови Верховного Суду
України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

З.П. Мельник,
науковий консультант
управління вивчення
та аналізу судової практики
Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук

S u m m a r y
The article examines some issues arising when resolving disputes over conclusion, execution and termination of bail agreements. On the basis of the analysis of the Supreme Court of Ukraine judicial practice, the judicial practice of neighboring states that have similar legislative regulation of the indicated legal relationships, as well as relevant theoretical developments, the authors propose the ways to decide the bail related issues

Складні питання судової практики, пов'язані з порукою

У сучасних умовах з огляду на масштаби неплатоспроможності в Україні виникає необхідність пошуку зручних і дієвих способів забезпечення виконання фінансових зобов'язань, одним із поширених видів яких є порука. Практичне значення поруки як забезпечувального засобу в цивільному обороті стрімко зростає, що пов'язано зі збільшенням ризику невиконання його учасниками взятих на себе зобов'язань і проблем із реалізацією інших видів забезпечення виконання зобов'язань, зокрема застави.

Дослідженню договору поруки присвятили свої публікації теоретичного і практичного спрямування такі юристи, як Б.М. Гонгало, Л.А. Лунц, О.В. Михальнюк, І.Б. Новицький, Л.О. Новосьолова, А.М. Нолькен, М.О. Рожкова та ін.

Поручитель несе відповідальність у тому ж обсязі, що й основний боржник, якщо в договорі поруки прямо не зазначено про інше

Мета цієї статті — проаналізувати деякі спірні питання, що виникають у судовій практиці й пов'язані із укладенням, виконанням і припиненням договору поруки, та допомогти суддям у їх вирішенні.

Насамперед слід зазначити, що договір поруки є консенсуальним та одностороннім, і, як і інші способи забезпечення виконання зобов'язань, створює додаткове (акцесорне) зобов'язання щодо основного, за яке дається порука.

Відповідно до ч. 2 ст. 553 Цивільного кодексу України (далі — ЦК) порукою може забезпечуватися виконання зобов'язання частково або у повному обсязі. Тобто поручитель несе відповідальність у тому ж обсязі, що й основний боржник, якщо в договорі поруки прямо не зазначено про інше.

Оскільки в законодавстві закріплено можливість існування договору лише між кредитором і поручителем, виникає питання щодо необхідності враховувати волю та інтереси боржника при укладенні договору поруки.

З цього приводу тривають дискусії про те, чи потрібно отримувати згоду боржника на укладення договору поруки між кредитором і поручителем. В юридичній літературі науковці висловлюються за те, що не потрібно¹. У судовій практиці цю обставину розглядали як підставу визнання договору поруки недійсним.

¹ Див.: Гонгало Б. М. Учение об обеспечении обязательств. — М., 2002. — С. 95; Новицкий И. Б., Лунц Л. А. Общее учение об обязательстве. — М., 1950. — С. 256; Нолькен А. М. Учение о поручительстве по римскому праву и новейшим законодательствам. — Т. 1. — СПб., 1884. — С. 30.

Зокрема, Верховний Суд України постановою від 20 лютого 2012 р. у справі № 6-51цс11 ухвалою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 11 липня 2011 р. скасував, справу направив на новий розгляд до суду касаційної інстанції.

Підставами визнання оспорюваного договору поруки недійсним позивачі, які є поручителями, вважали те, що юридичні особи, які були боржниками за кредитними договорами, що забезпечувалися порукою, не давали згоди на укладення зазначених договорів, а також відсутність у цих договорах пунктів про умови оплати послуг поручителів і про безоплатність.

Проте Верховний Суд України зазначив, що чинним законодавством України та умовами оспорюваних договорів поруки не встановлено обов'язку поручителя попереджати боржника про укладення договору поруки з метою забезпечення виконання його зобов'язань перед кредитором. Волевиявлення боржника під час укладення договору поруки не є істотною умовою такого договору.

Згідно зі ст. 626 ЦК порука створює права для кредитора та обов'язки для поручителя, безпосередньо на права та обов'язки боржника цей вид забезпечення виконання зобов'язань не впливає, оскільки зобов'язання боржника в цьому випадку не встановлюються, не припиняються, не змінюються.

Відповідно до ст. 558 ЦК поручитель має право на оплату послуг, наданих боржникові. Проте чинним законодавством імперативно не зобов'язано поручителя укладати договір поруки на відплатній основі, а також не заборонено виступати поручителем безвідплатно на підставі ч. 3 ст. 6 ЦК, відповідно до якої сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Ця позиція не суперечить загальним засадам цивільного законодавства, однією з яких є свобода договору, та вимогам цивільного законодавства щодо здійснення цивільних прав, у тому числі права особи відмовитися від свого майнового права (п. 3 ч. 1 ст. 3, ст. 12 ЦК).

Згідно з ч. 1 ст. 215 ЦК підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1—3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу.

Оскільки договір поруки не може бути визнаний недійсним із підстав відсутності згоди боржника на його укладення та положень щодо відплатності або безвідплатності послуг поручителя, то до оспорюваних у цій справі договорів поруки не можуть бути застосовані наслідки недійсності правочинів.

Порука, як правило, встановлюється одночасно з виникненням основного зобов'язання, проте

на практиці існують випадки укладення договору поруки раніше, ніж виникне основне зобов'язання. Поручитель за таким договором бере на себе обов'язок відповідати за умови виникнення основного зобов'язання.

Договір поруки, укладений на забезпечення виконання майбутнього зобов'язання, повинен містити умови, що дають змогу конкретизувати це майбутнє зобов'язання

Якщо основне зобов'язання не виникне, то не буде і підстав для пред'явлення вимог до поручителя, в чому й виявляється акцесорний характер поруки. Головне, щоб ця вимога на момент звернення кредитора до поручителя реально існувала і була дійсною.

Основною проблемою, пов'язаною з угодою про надання поруки за майбутніми зобов'язаннями, є ідентифікація основної вимоги (вимог), яка буде забезпечена порукою. Якщо характер забезпеченого зобов'язання визначений нечітко, то поручитель може послатися на те, що на нове зобов'язання не поширюються умови виданої ним поруки². Тому договір поруки, укладений на забезпечення виконання майбутнього зобов'язання, повинен містити умови, що дають змогу конкретизувати це майбутнє зобов'язання.

У законодавстві Російської Федерації (далі — РФ), зокрема в ст. 361 Цивільного кодексу РФ, чітко передбачено можливість укладення договору поруки для забезпечення виконання зобов'язань, які виникнуть у майбутньому. Проте, як роз'яснено в постанові Президії Вищого арбітражного суду РФ (далі — ВАС РФ) від 30 листопада 1995 р. № 7045/95, така порука матиме юридичну силу лише тоді, коли в договорі поруки буде зазначено суму, в межах якої поручитель несе відповідальність. Подібна думка щодо іншого способу забезпечення виконання зобов'язання — іпотеки — сформульована у постановях Верховного Суду України від 15 листопада 2010 р. у справах № 3-7 гс 10, № 3-8 гс 10, № 3-18 гс 10; у постановях від 29 листопада 2010 р. у справах № 3-33 гс 10, № 3-36 гс 10, № 3-42 гс 10 та ін.

Таку саму позицію Президія ВАС РФ висловила щодо укладення договору поруки після закінчення строку основного зобов'язання. Так, у постанові від 28 липня 2009 р. № 7261/09 зазначено, що сплив строку виконання основного зобов'язання саме собою не тягне припинення з огляду на положення гл. 26 Господарського кодексу РФ. Відповідно, зобов'язання триває до повного його виконання чи настання тих обставин, які в силу закону є підставами припинення зобов'язань. Оскільки порука в законі віднесена до способів забезпечення виконання зобов'язань, тобто невиконаних зобов'язань, незалежно від строку їх виникнення, надання поруки

² Див.: Меры обеспечения и меры ответственности в гражданском праве: Сборник статей / Рук. авт. кол. и отв. ред. М.А. Рожкова. — М., 2010. — С. 143.

після настання чи спливу строку виконання основного зобов'язання, не виконаного боржником, не може бути підставою для визнання забезпечуваної угоди недійсною³.

Неоднаковою є судова практика у разі заміни боржника без згоди поручителя нести відповідальність за нового боржника, що пов'язана зі смертю боржника за основним зобов'язанням, забезпеченим порукою.

У разі смерті боржника за основним зобов'язанням, що забезпечене договором поруки, за наявності правонаступника, який прийняв спадок, необхідна згода поручителя відповідати за нового боржника, якщо договір поруки не містить такої згоди. Відповідно, за відсутності згоди поручителя відповідати за правонаступника боржника у випадку невиконання чи неналежного виконання ним основного зобов'язання покладення на нього такого обов'язку є неправомірним

У деяких випадках суд, з'ясувавши факт смерті боржника, закривав провадження у справі на підставі п. 6 ч. 1 ст. 205 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК), виходячи з того, що такі правовідносини не допускають правонаступництва.

Як приклад можна навести справу № 2-2063/2009 за позовом ЗАТ КБ «ПриватБанк» до М. про стягнення заборгованості за кредитним договором. Судова повістка про виклик у судові засідання відповідача була повернута на адресу суду з відміткою «адресат помер». Прилуцький міськрайонний суд Чернігівської області 9 грудня 2009 р. постановив ухвалу про закриття провадження у справі у зв'язку зі смертю відповідача у правовідносинах, які не допускають правонаступництва. Зазначене судове рішення не було оскаржене позивачем і набрало законної сили.

У разі смерті боржника перехід його прав та обов'язків до правонаступників відбувається в порядку спадкування. В такому випадку має місце не сингулярне (часткове) правонаступництво, як при переведенні боргу, а універсальне. Перехід прав і обов'язків боржника відбувається не за волею сторін та не в результаті угоди, тому правила про переведення боргу (так само, як про уступку вимоги) до відносин, які виникають за універсального правонаступництва, не застосовуються.

Такі зобов'язання не можуть бути віднесені до особистих, оскільки можуть бути виконані без участі боржника, і, природно, борги переходять при спадкуванні. Закон не дає підстав для висновку про припинення поруки в цьому випадку. Чому при збереженні основної вимоги кредитор повинен втрачати забезпечення, хоча майнове становище

поручителя у відносинах із майном боржника (спадком) зберігається⁴?

Якщо боржник помер, то згідно зі ст. 1282 ЦК спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного в спадщину. Оскільки спадкоємець відповідає за борги спадкодавця в межах вартості спадкового майна, яке перейшло до нього, то за відсутності чи недостатності спадкового майна основне зобов'язання припиняється через неможливість виконати його повністю чи в частині спадкового майна.

Відповідно до ч. 1 ст. 523 ЦК порука або застава, встановлена іншою особою, припиняється після заміни боржника, якщо поручитель або заставодавець не погодився забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником. Така законодавча регламентація пов'язана з тим, що порука за своєю сутністю — це фідуціарна угода, що ґрунтується на довірі сторін. Ці довірчі відносини є, по суті, передумовою укладення договору поруки і прийняття поручителем на себе обов'язку бути гарантом перед кредитором та нести юридичні наслідки невиконання боржником свого обов'язку. Зазначені обставини мають враховуватися при заміні боржника новою особою, з якою поручителя довірчі відносини не пов'язують⁵.

Тому в разі смерті боржника за основним зобов'язанням, що забезпечене договором поруки, за наявності правонаступника, який прийняв спадок, необхідна згода поручителя відповідати за нового боржника, якщо договір поруки не містить такої згоди. Відповідно, за відсутності згоди поручителя відповідати за правонаступника боржника у випадку невиконання чи неналежного виконання ним основного зобов'язання покладення на нього такого обов'язку є неправомірним. Про це зазначено, наприклад, в ухвалі Верховного Суду України від 6 жовтня 2009 р. у справі № 6-27789 св 08.

Інакше кажучи, для правильного вирішення спору необхідно визначити: по-перше, чи зафіксована в договорі поруки згода поручителя відповідати за нового боржника; по-друге, у разі відсутності в договорі такої умови, чи була надана поручителем згода після заміни боржника; по-третє, чи пред'явлено вимоги кредитора в межах спадкової маси.

Важливо пам'ятати, що зобов'язання поручителя за договором поруки є строковим. Строк дії поруки може бути передбачений у договорі

⁴ Див.: Практика рассмотрения коммерческих споров: Анализ и комментарии постановлений Пленума и обзоров Президиума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. Вып. 3 / Рук. проекта Л.А. Новоселова, М.А. Рожкова; Иссл. центр частного права. — М., 2008. — С. 182.

⁵ Див.: Крайсько ІО. Договор поручительства // Предпринимательство, хозяйство и право. — 1997. — № 10. — С. 23.

³ Див.: Практика применения Гражданского кодекса РФ части первой / под общ. ред. В.А. Белова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2011. — С. 858.

(договірний строк), а якщо договірної умови немає, то такий строк визначений у ч. 4 ст. 559 ЦК (законний строк). За своєю правовою природою як законний, так і договірний строки є припиняючими (преклюзивними).

Умова договору поруки про її дію до повного виконання позичальником своїх зобов'язань перед банком за кредитним договором не є встановленим сторонами строком припинення поруки, оскільки суперечить ч. 1 ст. 251 та ч. 1 ст. 252 ЦК

Відповідно до ч. 4 ст. 559 ЦК порука припиняється після закінчення строку, встановленого в договорі поруки. Строком згідно з ч. 1 ст. 251 ЦК є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. На підставі ч. 1 ст. 252 цього Кодексу строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами. Вказівкою на подію, що має неминуче настати, визначається термін — певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення (ч. 2 ст. 251, ч. 2 ст. 252 ЦК).

Отже, умова договору поруки про її дію до повного виконання позичальником своїх зобов'язань перед банком за кредитним договором не є встановленим сторонами строком припинення поруки, оскільки суперечить ч. 1 ст. 251 та ч. 1 ст. 252 ЦК. Саме таку правову позицію висловив Верховний Суд України у постановках від 21 травня 2012 р. у справах № 6-68 цс 11; № 6-48 цс 11; від 23 травня 2012 р. у справі № 6-33 цс 12.

Закінчення строку, встановленого договором поруки, як і сплив шести місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання та одного року від дня укладення договору поруки, якщо строк основного зобов'язання не встановлений, припиняє поруку за умови, якщо кредитор протягом строку дії поруки не звернувся з вимогою до поручителя (при цьому слід враховувати, що вимога не є тотожною позову)

Також не слід вважати умовою про строк у зазначених договорах інформацію про те, що поручителі ознайомлені з усіма умовами кредитного договору, в тому числі зі строком його дії.

Якщо погодитися з тим, що порука діє до повного виконання основного зобов'язання, то тоді вона стає фактично безстроковою, що суперечить її суті.

Згідно з ч. 4 ст. 559 ЦК законними строками припинення поруки є шестимісячний строк від дня настання строку виконання основного зобов'язання та однорічний — від дня укладення договору поруки, якщо строк основного зобов'язання не встановлений або встановлений моментом пред'явлення вимоги.

Відповідно, закінчення строку, встановленого договором поруки, як і сплив шести місяців

від дня настання строку виконання основного зобов'язання та одного року від дня укладення договору поруки, якщо строк основного зобов'язання не встановлений, припиняє поруку за умови, якщо кредитор протягом строку дії поруки не звернувся з вимогою до поручителя (при цьому слід враховувати, що вимога не є тотожною позову).

Як зазначено в ч. 1 ст. 559 ЦК, порука припиняється з припиненням забезпеченого нею зобов'язання, а також у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності.

Слід враховувати, що за умовами цієї норми до припинення договору поруки призводить не будь-яка зміна основного зобов'язання, а лише та, що збільшила обсяг відповідальності поручителя. Такий підхід відповідає потребам господарського обороту, оскільки дає змогу зберегти забезпечення тоді, коли зміна основного зобов'язання не важлива (не суттєва), не має значення або сприятлива для поручителя. Зокрема, очевидно, що при продовженні строку дії основного зобов'язання, у випадку підвищення суми основного боргу, розміру процентів, встановлення чи збільшення неустойки, відстрочки платежу значно збільшується сума основного зобов'язання. Поручитель у такому випадку несе відповідальність, тільки якщо він згоден продовжити договір поруки на нових умовах, в іншому випадку (за загальним правилом) порука припиняється.

Така позиція підтверджена у постанові Верховного Суду України від 21 листопада 2011 р. у справі № 6-49 цс 11.

Продовження строку основного зобов'язання не впливає на поруку, якщо за її умовами поручитель відповідає за невиконання основного зобов'язання не повністю, а лише в

розмірі зазначеної суми.

Згода поручителя на зміну основного зобов'язання має бути висловлена чітко та в письмовому вигляді. Не можуть прийматися доводи про те, що, поручаючись за виконання зобов'язань за кредитним договором, який включав право кредитора змінити розмір процентної ставки в односторонньому порядку, поручитель погодився з такими змінами. При цьому слід виходити з того, що в договорі поруки немає прямо вираженої згоди поручителя відповідати зі зміненими умовами основного договору.

У подібних ситуаціях не можна, вважаючи зміну зобов'язання недійсною, притягувати поручителя до відповідальності, виходячи з відповідальності боржника в тому вигляді, який вона мала до

боржників і не одержавши задоволення, кредитор має право пред'явити вимогу до іншого солідарно-го боржника.

Оскільки згідно зі ст. 16 ЦПК не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства, якщо інше не встановлено законом, суд відкриває провадження у справі в частині вимог, які належать до цивільної юрисдикції (між юридичною особою і фізичною особою), і відмовляє у відкритті провадження у справі щодо вимог, коли їх розгляд проводиться за правилами іншого судочинства (між юридичними особами). Якщо на стадії відкриття провадження у справі допущена помилка, то суд при розгляді справи має закрити провадження в частині вимог, які не підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК)

З огляду на викладене, наявність, наприклад, рішення господарського суду про стягнення заборгованості за кредитним договором із боржника — юридичної особи не є перешкодою для пред'явлення окремого позову до поручителя — фізичної особи до суду загальної юрисдикції.

Крім того, суд не зобов'язаний зупиняти провадження у справі на підставі п. 4 ч. 1 ст. 201 ЦПК, оскільки розгляд справи в загальному суді за позовом банку до поручителя — фізичної особи не залежить від наслідків розгляду справи господарським судом за позовом банку до боржника — юридичної особи.

Зобов'язання боржника можуть вважатися виконаними лише при сплаті боргу кредитору, а не при винесенні рішення про його стягнення

Оскільки згідно зі ст. 16 ЦПК не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства, якщо інше не встановлено законом, суд відкриває провадження у справі в частині вимог, які належать до цивільної юрисдикції (між юридичною та фізичною особами), і відмовляє у відкритті провадження у справі щодо вимог, коли їх розгляд проводиться за правилами іншого судочинства (між юридичними особами). Якщо на стадії відкриття провадження у справі допущена помилка, то суд при розгляді справи має закрити провадження в частині вимог, які не підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК).

У зв'язку із зазначеним вище, не можна погодитися з протилежною позицією, висловленою в п. 2 постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 р. № 5 «Про

практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» щодо об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства.

Також слід пам'ятати, що відповідно до ст. 554 ЦК в разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. Поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки. Особи, які спільно дали поруку, відповідають перед кредитором солідарно, якщо інше не встановлено договором поруки.

Тому відмова у прийнятті позову на тій підставі, що в іншій справі було винесене рішення про стягнення на користь кредитора боргу з основного боржника (або, навпаки, з поручителя), є безпідставною. Відмова одному з позивачів фактично означає визнання його вимог безпідставними.

Якщо стосовно однієї із солідарно зобов'язаних осіб рішення про стягнення не тільки винесене, а й виконане, то інші солідарні боржники відповідальності перед кредитором не несуть. Тобто зобов'язання боржника можуть вважатися виконаними лише при сплаті боргу кредитору, а не при винесенні рішення про його стягнення.

Проте, якщо, наприклад, є два аналогічних рішення щодо стягнення однієї і тієї ж суми у повному обсязі (скажімо, рішення господарського суду щодо юридичної особи та рішення загального суду щодо фізичної особи), одне з яких виконано, інша особа з метою запобігання подвійному стягненню може звернутися до суду із заявою про визнання на підставі ст. 369 ЦПК виконавчого документа щодо неї таким, що не підлягає виконанню.

Отже, дискусійних питань, пов'язаних із порукою, в судовій практиці чимало. У цій статті ми розглянули лише деякі з них і запропонували шляхи їх вирішення, що базуються на аналізі практики Верховного Суду України, судової практики сусідніх держав, які мають схоже законодавче регулювання зазначених правовідносин, а також на відповідних теоретичних розробках.